

A tanulmány nagyon nehéz és nem kis merészséget igénylő feladatra vállalkozott: szociológiai, politikai tükröt tart a hazai népesedési viták elé. Nemcsak a vállalkozás dicsérendő, hanem a kivitelezés igen kiváló minősége. A szerzőknek sikerült ezen igen szereteágazó, nehezen rendszerezhető, egyéni érzelmi indulatokkal telített vitaanyagból kihámozni a lényegét, megkülönböztethetően elkülöníteni a különböző irányokat és rámutatni azok szociológiai, társadalmi gyökereire. A dolgozat egyik legfőbb tanulsága, hogy a népesedési viták kapcsán is elmondhatjuk azt, amelyet oly sok közéleti vitánkról: "ki beszél itt a népesedésről".

A tanulmányhoz a tervező szemszögéből szeretnék hozzászólni, arra a szerény tapasztalatra építve, amit munkám során szereztem, amikor 1981 és 1987 között az Országos Tervhivatalban részt vettem az 1984-es népesedéspolitikai kormányhatározat előkészítő munkálataiban és e határozat "utóéletével kapcsolatos" tervezési teendőkben.

A hazai népesedéspolitika e szakaszának legfőbb jellemzője, hogy a tanulmányban is bemutatott sok vitát és kételyt kiváltó 1973-as népesedéspolitikai határozat után ismét napirendre került egy átfogó népesedési határozat előkészítése. E munkához "a kezdő lökést" az 1980-as évek elejére kialakult népesedési helyzet, a népesség kezdődő fogyása adta. A népességfogyás politikai kérdésként merült fel; 1981 során politikai testületek foglalkoztak a problémával és ebben a körben született a döntés: alaposan át kell tekinteni a népesedési helyzetet és egy hosszú távú népesedéspolitikai koncepció keretében ki kell dolgozni a népesedéspolitika új cél- és eszközrendszerét.

A tervezőket meglehetősen felkészületlenül érte a feladat. A népesedési kérdések a viharos 1973-as népesedéspolitikai határozat után nem szerepeltek a tervezés szűkebb tematikájában; a rövid- és középtávú tervek egyáltalán nem foglalkoztak ilyen kérdésekkel /legfeljebb az aktuális népességprognózis számadatait vették át/. Népesedési tematikája kizárólag a hosszú távú tervezésnek volt és idekoncentrálódott a népesedési kérdésekkel foglalkozó, ahhoz értő igen szűk szakértői gárda.

Ez utóbbi körben is problémát jelentett a legutolsó /1973-as/ népesedéspolitikai határozat értékelése. E tekintetben a vélemények még szakértői körben is élesen megoszlottak, és ez a megosztottság - bár az álláspontok a későbbiekben valamelyest közeledtek - végig jellemezte az 1984-es határozat előkészítésének munkálatait.

A szélesebb tervezői körben pedig az okozott zavart, hogy miközben főként kívülről a politika és a közélet szféráiból fenyegető jelzésként érkezett a népességfogyás ténye és várható folytatódása, addig a tervezők különböző csoportjai, főként akik a lakossági infrastruktúra egyes területeivel foglalkoztak, erőfeszítéseiket az 1974-76-os születési csúcs ellátási következményeinek enyhítésére kellett, hogy összpontosítsák. Ők - akik a tervezőapparátus zömét tették ki - tehát nem a népességfogyás következményeit érzékelték, hanem a születési csúcsra való felkészületlenségből fakadó feszültségek tűzoltó munkával való enyhítésének nehézségeit. /Emlékezzünk vissza az 1974-76-os születési csúcs korosztályai 1980-82 között jutottak el az általános iskolába és nem egy helyen fizikai értelemben nem jutott számukra hely./

Érdeemes ezt a kérdést röviden megvizsgálni annak ellenére, hogy nem tartozik szorosan az 1981-1986-os népesedési vitákhoz. A tervezés mindenkori célrendszerének ellentmondásosságát bizonyítja, hogy miközben a népesség stabilizálásához az 1974-76 közötti időszakra jellemző születésszám volna szükséges, az infrastruktúra intézményeinek mind rövid távú, középtávú tervezésénél ennél jóval alacsonyabb mértékek kerültek kialakításra. Természetesen igazságtalanság lenne kizárólag a tervező apparátust hibáztatni ezért a következetlenségért, a tervezés céljai a társadalom és gazdaságpolitikai célrendszerből deriválódtak; a népesedési és más társadalmi-gazdasági célok között e magasabb szinten is koordinálatlanság volt jellemző.

Az 1984-es népesedéspolitikai határozat előkészítése az államigazgatás körében a szokásos módon indult el, a hosszú távú népgazdasági tervezés keretében előzetes koncepció alakult ki a fejlesztési elgondolásokra és a Népeségtudományi Kutató Intézet elkészítette a népesség előrejelzésére vonatkozó prognózis változatait.

Az első vita ekörül a prognózis-változatok körül robbant ki. Sokan túl pesszimistának ítélték azokat, különösen a prognózisoknak az ezredfordulón túlmutató időszakra vonatkozó adatait. A tervező apparátus egy részének az volt a véleménye, hogy ilyen "pesszimista prognózisokra" nem lehet távlati fejlesztési célokat felépíteni, és ezek a prognózisok túlzottan a rövid távú helyzetet vetítik ki. A szakértők másik része úgy vélte, hogy ha elfogadjuk ezeket a prognózisokat, akkor nem is érdemes olyan feladatokon gondolkodni, amelyekkel ezek az irányzatok megváltoztathatók. A különbség a két kör között árnyalatnyinak tűnik, de valójában - mint ahogy azt a vita későbbi szakasza megmutatta - elég lényeges. Az elsőnek említett álláspontot vallók a prognózisok realitását vonták kétségbe, míg a második csoportba tartozók a beavatkozás lehetőségét, illetve esélyeit. Végül is a prognózis-vita, amely mintegy elővitája volt a "nagy népesedési vitának", a szokásos módon zárult: a Népeségtudományi Kutató Intézet, a KSH, az OT és más intézmények szakértőiből bizottság jött létre, amely tovább dolgozott, illetve zsűrizte a prognózisokat. Később döntés született arról, hogy ezeket a prognózisokat - bár időtáruk 2020-ig szólt - csak az ezredfordulóig indokolt alapul venni a hosszú távú tervezésben.

1984 elejéig úgy tűnt, hogy az új népesedéspolitikai koncepció kidolgozása nem lép túl a hosszú távú népgazdasági tervezés keretein és maga a koncepció is általános célokat és fejlesztési irányokat fog megfogalmazni. A népesedési helyzetre vonatkozó politikai helyzetmegítélések és döntések az éves népgazdasági tervek szociálpolitikai fejezeteiben tükröződtek, pl. ilyen döntés alapján került 1983-ban bevezetésre az egygyermekesek körében a családi pótlék.

1984 elején olyan döntés született, hogy a Minisztertanács márciusban vagy áprilisban megtárgyalja az új hosszú távú népesedéspolitikai koncepciót. Az 1984-es esztendő nagyon fontos év volt a magyar politikában; túl voltunk a "felezős" KB ülésen, megkezdődött a XIII. pártkongresszusra a felkészülés és gyors ütemben folyt az áprilisi reformhatározat előkészítése.

A minisztertanácsi előterjesztés előkészítése során elsősorban a hosszú távú fejlesztési célok kerültek megfogalmazásra;

sürgette azt, hogy ennek érdekében már rövid távon is szükség lesz intézkedésekre. Ebben az időszakban azonban a konkrét intézkedések még nem körvonalazódtak; a szakértők többsége a meglévő intézményrendszerek /családi pótlék, gyermekgondozási segély stb./ fejlesztésére gondolt. Maga a koncepció túlzottan általánosra sikerült, a határozati javaslat inkább a társadalmpolitikai szándékokat fogalmazta meg és nem a konkrét teendőket. Az előkészítés ekkor még nem lépett túl a "szokásos államigazgatási" kereteken /ideértve a SZOT-ot is/.

A Minisztertanács márciusban tárgyalta a népesedéspolitikai koncepciót. Nem zárta le a témát, hanem konkrét feladatok kidolgozását írta elő. Megfogalmazta azt is, hogy a rövid távú intézkedések forrásigényének tervezésénél különféle átcsoportosítási lehetőségeket is figyelembe kell venni. A Minisztertanács közbülső határozata felértékelte a népesedéspolitikai tervezés jelentőségét. A határozatból világosan kitűnt, hogy a politikai vezetés és a kormány - tekintettel a belpolitikai helyzetre is - konkrét intézkedések előkészítését várja. Arról is döntés született, hogy a népesedéspolitikai koncepció előkészítését széles társadalmi alapon kell megszervezni. Ez utóbbi nemcsak az érdekképviselői és társadalmi szervezeteket foglalta magában, hanem felsőszintű döntés alapján két alkalommal sor került állami vezetők /OT elnök, egészségügyi miniszter, KSH elnök/ és a népesedési kérdéssel intenzíven foglalkozó írók, tudósok megbeszélésére is.

Az ebben az időben már amúgy is agyonterhelt tervező apparátust váratlanul érte a márciusi döntés, amely szerint a Minisztertanács határozata nem a népesedéspolitikai koncepció előkészítésének lezárását, hanem annak kezdetét jelentette.

A népesedés körüli vita ekkor igen szélessé vált mind az apparátuson belül, mind a szervezett társadalmi vita hatására a közvéleményben. A tervező apparátuson belül mindvégig a legfőbb problémát az új konstrukciók /illetve pontosabban a gyermekgondozási díj rendszerére vonatkozó javaslat/ és a rövid távú /1985-re tervezett/ intézkedések jelentették. A viták egyik csomópontja a szükséges források megteremthetősége volt. A Minisztertanács döntése ezzel kapcsolatban számolt belső átcsoportosításokkal, de ezek az átcsoport-

tosítások akkor még nagyrészt ismeretlenek voltak a tervezés gyakorlatában, másrészt a látszólag egységes tervezői "érdek" mögül is előtűntek az átcsoportosításhoz, illetve annak megakadályozásához kapcsolódó ágazati és más szakmai érdekek. Így a szokásos "forrásvitán" /azaz azon, hogy honnan lesz pénz az intézkedésekhez/ túlmenően a szakértői körben megjelentek olyan álláspontok is, hogy "miért pont erre a célra kell az amúgy is igen szűkös helyzetben ennyi többletforrást fordítani". Széles körben megfogalmazódott - a szerzők tanulmányában is hivatkozott - az az álláspont, mely szerint először a már élő generációk jobb életfeltételeiről kell gondoskodnunk, ideértve a riasztó halálozási arányszámok mérséklődésének elősegítését és csak ezután következik a születések ösztönzése.

Az apparátusi, szakértői vitákban az is szerepet játszott, hogy a népgazdasági tervezés - ezen belül különösen a közép- és rövid távú tervezés - módszertana nem volt felkészülve az olyan bonyolult kérdések kezelésére, amelyeket a népesedéspolitikai tervezés vet fel.

Így állandóan megfogalmazódott az a szakszerűtlen kérdés, hogy ha többet fordítunk népesedésre, új intézményeket vezetünk be, akkor mennyivel több gyerek fog születni, azaz milyen mérhető eredménnyel számolhatunk. E kérdésfeltevés szakszerűtlensége mögött látni kell a népgazdasági tervezés hagyományos alapirányultságát: milyen ráfordításokkal, milyen eredményeket lehet elérni és ennek alapján kell rangsorolni a feladatokat.

Ez utóbbi kérdés természetesen megválaszolhatatlan, de megválaszolatlansága nagyon meggyengítette a népesedési határozat előkészítésében részt vevők belső tervezési pozícióját. Állandóan olyan ellenérvek tömegével kellett megküzdeniük, hogy olyanra fogunk "túlzott mennyiségben" az akkori feszített gazdasági helyzetben erőforrásokat fordítani, aminek a kimenetele teljesen kétséges. E vitában ismét felelevenedett az 1973-as népesedéspolitikai határozat értékelése; a különböző álláspontok képviselői eltérő módon értelmezve az 1973-as határozat következményeit pro és kontra érveket soroltak fel a tervezett intézkedések mellett és ellen. Mások - kihasználva a népesedéspolitikai célok érdekeiért küzdők beszorultságát - tiltakoztak az ellen, hogy itt "valamifajta tenyésztési szemlélet" van

kialakulóban, azaz azzal vádolták a tervezőket, hogy nagyobb anyagi juttatások ígérétevel akarják fellendíteni a születések számát. Különösen élessé vált ez a vita, amikor a demográfus szakértők - akikkel mindvégig példás együttműködés alakult ki e munka során - elkezdtek vizsgálni, hogy a különböző életkorú szülőképes korban lévő női korosztályok létszámaránya hogyan fog változni és ennek alapján pontosították előrejelzéseiket.

A vita azonban nem maradt a szakapparátusok és a szakértők szűkebb körében. A nyár elején a már nagyrészt konkretizált koncepciót, amely ily módon már rövid-, illetve középtávú intézkedési tervet is tartalmazott, elkezdték vitatni a különböző társadalmi testületek /SZOT, Nőtanács, Hazafias Népfront, Vörös kereszt stb. és ennek kapcsán került sor az írókkal és más tudósokkal a kötetlen találkozóra/.

A vita azzal a meglepetéssel kezdődött, hogy az akkor már jelentős pénzügyi vonzattal is járó fejlesztési elgondolásokat a népesedés kérdésével foglalkozó értelmiségi körök nagy része elégtelennek tartotta. A nyílt színre lépés jó apropót adott ahhoz, hogy a népesedési ügyben forrongó indulatok - amiről a bevezető tanulmány részletesen szól - felszínre törjenek és nyílt szemrehányásként fogalmazódjanak meg a vezetés felé. Voltak akik az egyébként nemzetközi szempontból ismét korszakos jelentőségű új módszereket /a gyed bevezetése, a gyermekápolási táppénz kiterjesztése a gondozott gyermek 10 éves koráig/ egyszerűen "szemfényvesztésnek" minősítették és továbbra is azzal vádolták a kormányzatot, hogy nem akar szembenézni a "tragikus" népesedési helyzettel.

A társadalmi vita kapcsán az összes népesedéssel összefüggő, de valójában ezen a problémakörön messze túlmutató társadalmi és politikai kérdés napirendre került. A keretek nem teszik lehetővé ezek bemutatását, így csak néhányat emelek ki közülük felsorolásszerűen.

Nagyon élesen fogalmazódott meg a népesség "minőségének" kérdése pro és kontra. Többségi álláspont volt, hogy elsősorban a kulturált és felelős társadalmi rétegekben kell elősegíteni a gyermekvállalást, de ezzel kapcsolatban mindkét irányban igen szélsőséges nézetek is megfogalmazódtak. /Szóba került a cigánykérdés, de az is,

hogy egyes népies írók fajelméleti alapon közelednek a népesedési problémához./

A másik ilyen - az előzővel szorosan összefüggő - vita-kérdés volt a családi tervezés, a gyermekvállalás szabadsága. Voltak akik az abortusz törvény szigorítását javasolták, mások pedig a gyermekvállalásról való döntés teljes állampolgári joggá tételét. A harmadik említésre méltó vitatéma volt az állam szerepe. Nem kevesen felvetették, hogy ha az állam az akkori nehéz gazdasági helyzetben ilyen nagymértékű erőforrásokat fordít a népesedési helyzet javítására, akkor ellenőrizze is azt, hogy mire fordítják a családok ezeket a pénzüsszegeket. Volt aki úgy fogalmazott, hogy "egyfajta szociális rendőrség" szükségessége merült fel. Másik pólusként szélsőséges és kevésbé szélsőséges feminista nézetek is megjelentek, amelyek mértékletesen vagy túlzottan a nők érdekeit védték, olykor még saját tényleges vagy leendő gyermekeikkel szemben.

E rövid felsorolás még betekintést sem képes nyújtani a vita sokrétűségébe /ez külön megérdemelné egy tanulmányt/. Ami viszont a jövő szempontjából tanulságos, ezeken a vitákon - volt köztük olyan is, ami többmenetes volt - nem alakult ki konszenzus a vitatkozó partnerek között. A vitában résztvevők nem voltak nyitottak egymás nézetei iránt. Ez arra utal - és ezzel megerősíti a bevezető tanulmány fő gondolatmenetét -, hogy a vita csak a felszínen folyt népesedési kérdésekről, a felszín alatt nem is olyan mélyen nagyon komoly politikai, ideológiai és más - az értékrendet érintő - kérdések húzódtak meg.

A társadalmi vita tehát "döntések" nélkül zárult le. Az augusztusra előkészített új minisztertanácsi határozat ennek megfelelően tartalmazott kompromisszumokat és a kényes kérdésekben igyekezett mértéktartó lenni. Az már önmagában érdemnek tekinthető - és ez nem kismértékben a népesedési kutatók és szakértők, valamint a tervezők közötti nagyon gyümölcsöző együttműködésnek köszönhető -, hogy egy hosszú távú koncepció, amely minisztertanácsi határozat formáját öltötte, ezekre az előbb említett kényes kérdésekre kitért, sőt állást foglalt bennük.

Így a határozatnak a hosszú távú népesedéspolitikai koncepcióra vonatkozó része egyenrangú feladatnak jelölte meg a születések közvetett eszközökkel történő segítségét és a halálozás mérséklését elősegítő nemzeti társadalmi programok kidolgozását. A határozat bevezetőben deklarálja, hogy minden család és egyén szuverén joga dönteni arról, hogy házasságra lép, elválik, hány gyereket akar és azokat mikor akarja megszülni /a későbbiek során a családjogi törvény körüli vitákban ettől az állásponttól érzékelhető elmozdulás következett be dogmatikus irányban/. Az 1984-es határozat a népesedési célok megvalósítását családi keretekben látja reálisnak. Ez egy határozott elmozdulás a klasszikus értelemben vett népesedéspolitika felé, a szociális tartalmú családpolitika felé. Nem tűz ki közvetlenül mennyiségi célokat, hanem a népességcsökkenés megállítását tekintti távlati iránynak. Válaszolva a népesség "minősége" körüli vitákra, a felelős gyermekvállalást hangsúlyozza és új eszközeivel /gyermekgondozási díj/ is arra teremt nagyobb lehetőséget, hogy valamennyi társadalmi rétegben jobb feltételek alakulhassanak ki a gyermekneveléshez.

Persze hiba lenne idealizálni az 1984-es határozatot, ugyanolyan hiba, mint alábecsülni. A határozat koncepcionális része kísérletet tett az egyes kérdésekben szögesen szembenálló álláspontok egységbe foglalására. Ennek érdekében kompromisszumokkal élt. Ezek a kompromisszumok azonban a vitából és tervezés felkészületlenségéből adódóan nem szerves kompromisszumok, emiatt olykor ellentmondó célok is megfogalmazódnak a határozatban és az eszközök sincsenek minden tekintetben összhangban a célokkal.

Mindemellett úgy érzem, hogy az 1984-es határozat azon túl, hogy ismét a figyelem középpontjába állította a népesedési és családi kérdést /igaz nagyon rövid ideig/, szemléletében, felfogásában és főként eszköztára szélességében és egyes megoldási módjaiban nemcsak érdemi előrelépést jelent 1973 egyoldalúságaihoz képest, hanem a nemzetközi szinten is megállja a helyét. Erre utal az is, hogy e határozat nemzetközi fogadtatása sok összefüggésben jobb volt, mint a hazai. Persze minden határozat annyit ér, amennyi valóra válik belőle, de ez már egy újabb tanulmány témája lehet.

Budapest, 1988. május 20.